

УДК (UDC) 94 : [334.7.05-043.2 : 316.344.32] (477) «1920/1930» (045)
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).616](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).616)

‘COOPERATIVE INTELLIGENTSIA’ OF THE UKRAINIAN SSR: PROCESS OF ITS SOCIAL SELF-SUSTAINABILITY FORMATION (THE 1920S – THE FIRST HALF OF THE 1930S)

Igor Fareniy

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine)

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to find out the social affiliation of cooperative workers involved in the management of cooperative organizations and the field of intellectual work, based on data on their social identification and cultural and ethical features.

The scientific novelty of the results of the study is in the identification of social and cultural characteristics of the intelligentsia, which arose as a result of its participation in cooperative activity, and afterward ‘cooperative intelligentsia’ gained the opportunity to obtain the features of self-sustainable social class.

Conclusions. In the cooperative movement, there was a detachment of the intelligentsia, which played the role of heads of cooperative organizations, employees of their management apparatus, and on-staff multi-skilled specialists. They were called ‘cooperative intelligentsia’, ‘cooperative workers’, ‘public workers’, or ‘cooperators’. Public opinion distinguished ‘cooperators’ from the ‘cooperative population’ – the members of cooperative societies and other professional and social groups. The ‘cooperators’ were identified as an independent category of people engaged in organizational, management, and intellectual work in the field of cooperation. At the same time, among the ‘cooperative intelligentsia’, emerged their own social awareness and its representatives regarded themselves as a kind of social elite. The formation of such social and cultural type of intelligentsia began in the early 20th century and continued in the 1920s. The intellectual strata, peasantry, and industrial workers who joined cooperative life were the environment where the ‘cooperators’ appeared.

The historical time of ‘cooperative intelligentsia’ was short. Due to the filling of the cooperation’ head positions with the representatives of the party and Soviet bodies, as well as the power’s repressive policies, that social type of intelligentsia ceased to exist in the 1930s.

‘Cooperative intelligentsia’ should be considered as an intellectual and cultural elite that had fulfilled itself in the sphere of cooperation and the cooperative movement, and gained, as a result of such involvement, specific cultural, ideological, and social-behavioral features, among which were the ability to the public, organizational, and economic work among people, indifference to their interests, work in favor of the broad masses of the population, and dependence on the latter. Identification in society and self-identification of ‘cooperators’ showed their social self-sufficiency and the peculiar feature of cooperation, as a form of social and economic life, to give rise to a specific type of intellectual elite.

Keywords: cooperative movement, cooperation, intelligentsia, cooperators, cooperative intelligentsia

**«КООПЕРАТИВНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ» УСРР:
ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ САМОДОСТАТНОСТІ
(1920-ТІ – ПЕРША ПОЛОВИНА 1930-Х РР.)**

Ігор Фареній

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: farenij_igor@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – з'ясувати соціальну приналежність кооперативних працівників, задіяних в управлінні кооперативними організаціями й у сфері інтелектуальної праці, на основі даних про їх соціальну ідентифікацію та культурно-етичні риси.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у з'ясуванні соціокультурних характеристик інтелігенції, які виникли за наслідками участі у кооперативній діяльності, унаслідок чого «кооперативна інтелігенція» стала претендувати на ознаки самодостатньої соціальної верстви.

Висновки. У кооперативному русі працював загін інтелігенції, який виконував роль керівників кооперативних організацій, службовців їх апаратів управління, штатних спеціалістів різного профілю. Їх називали «кооперативною інтелігенцією», «кооперативними робітниками», «громадськими робітниками», «кооператорами». Суспільна думка відмежовувала «кооператорів» від «кооперованого населення» – членів кооперативних товариств – та інших професійних і соціальних груп. «Кооператорів» ідентифікували як самостійну категорію людей, яка займається організаційно-управлінською й інтелектуальною роботою у сфері кооперації. Водночас у середовищі кооператорів-інтелігентів проявлялося власне соціальне усвідомлення, і вони розглядали себе як різновид соціальної еліти. Формування такого соціокультурного типу інтелігентів розпочалося на початку ХХ ст. і продовжувалося у 1920-х рр. Середовищем формування «кооператорів» виступали інтелігентські прошарки, селянство і промислові робітники, які долучалися до кооперативного життя.

Історичний час кооператорів-інтелігентів був коротким. Шляхом наповнення керівних ланок кооперації представниками партійних і радянських органів та репресивної політики влади, цей соціальний тип інтелігенції у 30-х роках ХХ ст. припинив існування.

Кооператорів-інтелігентів слід розглядати як інтелектуально-культурну еліту, що реалізовувала себе у сфері кооперації та кооперативного руху, і набувала внаслідок причетності до нього специфічних культурно-ідеологічних та соціально-поведінкових рис, серед яких – здатність до громадської й організаційно-господарської роботи серед народу, небайдужість до його інтересів, праця в інтересах широких верств населення та залежність від останнього. Ідентифікація у суспільстві та самоідентифікація «кооператорів» засвідчують їх соціальну самодостатність і здатність кооперації як форми соціально-економічного життя породжувати специфічний тип інтелектуальної еліти.

Ключові слова: кооперативний рух, кооперація, інтелігенція, кооператори, кооперативна інтелігенція

Впродовж історії кооперативного руху серед актуальних науково-пізнавальних проблем завжди було з'ясування ролі кооперації у соціальному розвитку, у перетворенні суспільного ладу. Це питання завжди знаходило вирішення в суто

теоретичній площині, науковому передбаченні соціальних наслідків кооперативного поступу, і витворило стабільне існування у кооперативних лавах і поза ними двох теоретико-ідеологічних течій, які, зокрема, називають соціалістичною і ліберальною¹. Однак, вже більш ніж півторастолітня історія вітчизняної та світової кооперації дає можливість принципово по-іншому підійти до цього питання, ніж у часи її зародження та становлення. Адже реальний кооперативний поступ створює умови для виявлення конкретних соціальних змін, що в дійсності відбулися у суспільстві під впливом кооперативного життя. З таких позицій пропонуємо розглянути питання про роль кооперації у формуванні культурно-інтелектуальної еліти в період інтенсивного розвитку кооперативних форм господарювання у 20-х рр. ХХ ст.

Значимо, цьому періоду, а також 1930-м рр. в історії кооперації присвячений цілий спектр сучасних наукових праць. Однак, предметом їх розгляду є організаційно-господарські проблеми кооперативної діяльності², кооперативна політика радянської влади³, культурно-просвітницька робота кооперативних організацій⁴, робота провідних діячів кооперації з числа інтелігенції⁵. Водночас

¹ Див., зокрема: *Мохор П.* Од Баліна до Леніна: Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. Київ: Видання Смілянського кооперативного технікуму, 1924. 108 с.; *Туган-Барановский М.И.* Социальные основы кооперации. Москва: Экономика, 1989. 296 с.; *Лихолат Е.* Кооперативна думка в Україні до 1917 р. *Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти.* Київ: Редакція газети «Вісті Укопспілки», 1996. С. 30-36; *Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення / за заг. ред. С. Гелея.* Львів: В-во Львівської комерційної академії, 2013. 976 с.

² *Морозов А.Г.* Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. Черкаси: Черкаський НДІТЕХІМ, 1993. 274 с.; *Нізова Л.В.* Промислова кооперація на Україні в 20-30 роки (з історії українського малого бізнесу). Черкаси: ЧеркасМТЦНТЕІ, 1994. 125 с.; *Ленченко Ф.І., Пак В.П.* Нариси з історії споживчої кооперації Київщини. Київ: Ірідіум, 2003. 200 с.; *Левчук О.М.* Розвиток кооперативного книговидавництва в Україні в кінці ХІХ – першій третині ХХ ст. (на прикладі Всеукраїнського кооперативного книговидавничого і книготорговельного товариства «Книгоспілка»): автореф. дис... канд. філолог. наук. Київ, 2003. 22 с.; *Аліман М.В.* Споживча кооперація Полтавщини у 20-ті роки ХХ століття. Полтава: Редакційно-видавничий центр ПУСКУ, 2006. 44 с.; *Костик Е.П.* Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922-1930 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук. Черкаси, 2006. 20 с.; *Пантелеймоненко А.О.* Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. 347 с.; *Рекрут В.П., Подолян В.В.* Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 30-х років ХХ ст. Вінниця: ПП Балюк, 2008. 420 с.; *Онiпко Т.В.* Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект). Полтава: РВВ ПУСКУ, 2010. 345 с.; *Онiпко Т.В.* Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921-1928 рр.). Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. 381 с.; *Онiпко Т.В.* Особливості заготівельної діяльності споживчої кооперації України в добу непу (1921-1928 рр.). Полтава: ПУЕТ, 2012. 433 с.; *Онiпко Т.В.* Споживча кооперація України в контексті міжнародного кооперативного руху: 20-ті рр. ХХ ст. Полтава: ПУЕТ, 2013. 288 с.; *Фареній І.А.* Кооперація доби НЕПу: невігдана історія походження. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки.* Львів, 2013. Вип. 11. С. 60-66; *Онiпко Т.В.* Експортно-збутова діяльність споживчої кооперації України: досвід 1920-х років. Полтава: ПУЕТ, 2016. 333 с. та ін.

³ *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). Київ: М.Р. Kots Publishing, 1995. 244 с.; *Аліман М., Онiпко Т.* «Чистка» кадрового складу споживчої кооперації у 1920-30 рр. *Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти.* Київ: Редакція газети «Вісті Укопспілки», 1996. С. 69-76; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.

⁴ *Аліман М.* Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина ХІХ ст. – 1930 рр.). *Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти.* Київ: Редакція газети «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України», 1996. С. 78-86;

узагальнююча характеристика інтелігенції, яка працювала у сфері кооперативного руху вказаного періоду, не розкрита. Цим також пояснюється дослідницький інтерес до порушеної теми.

Мета статті – з'ясувати соціальну приналежність кооперативних працівників, задіяних в управлінні кооперативними організаціями й у сфері інтелектуальної праці, на основі даних про їх соціальну ідентифікацію та культурно-етичні риси.

У 1920-х рр. лави кооперації склалися не лише із селян і робітників, або як тоді казали, з «членської маси». Кооперативні товариства та союзи не могли не мати своїх організаторів і керівників. Пропагандистсько-роз'яснювальна робота серед народу, гуртування його у кооперативи, управління ними здійснювалося активістами кооперативної справи, які з об'єктивних обставин володіли відповідним багажем знань, навичками кооперативної діяльності, здібностями до громадської праці. Останні, власне, представляли певний загін інтелектуально-культурної еліти суспільства, інтелігенції, спрямованої на виконання своєї соціальної місії у сфері кооперації. Йдеться передусім про керівників кооперативних товариств і союзів та працівників їх апаратів управління, штатних спеціалістів різного профілю, а також просто ініціативних осіб, які на громадських засадах брали участь у кооперативній роботі. За поняттями попередніх дорадянських часів, вони становили прошарок «кооперативної інтелігенції» чи «інтелігентних робітників» кооперативного руху⁶. Вже на 1919 р. вони становили чималу кількість. Так, у споживчих кооперативах працювало більше 35 тис. службовців, у союзах споживчих товариств – понад 5 тис. Ще 4 тис. службовців було в штатах сільгоспокооперативів і майже 800 осіб у сільськогосподарських кооперативних союзах⁷. Зрозуміло, що принаймні помітна частина цих службовців належала до інтелігенції.

Чималий загаль «інтелігентних робітників» працював у сфері кооперації у 1920-х рр. Журнал «Сільський господар» у ті часи писав: «В системі с.-г. кооперації на Україні (коли брати членів правління, рад і ревізійних комісій) вибраних осіб маємо коло 100 000 чоловіка», і далі продовжував: «Це поважна армія»⁸. Крім цієї «армії», організаційно-управлінською й іншими видами інтелектуальної праці займалися наймані штатні працівники відповідних товариств і союзів. На 1923 р. в 52 союзах сільськогосподарських кооперативів працювало близько 900 службовців. Апарат всеукраїнського центру сільгоспокооперації «Сільського господаря» нараховував 305 працівників⁹.

У системі споживкооперації на кінець 1922 р. в штатах районних союзів числилося близько 4 тис. працівників, серед яких значна частина була

Оніпко Т.В. Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації України в 20-х рр. ХХ ст. Полтава: ПУЕТ, 2014. 301 с.

⁵ Аліман М., Оніпко Т., Рекрут В., Чумаченко В. Лідери Укоопспілки: біографічні довідки голів правління Укоопспілки 1920-1991 рр. Київ, 2006. 25 с.; Українські кооператори. Історичні нариси. Книга III. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. 328 с.

⁶ Див.: Огляд кооперативного життя. *Українська кооперація*. 1918. № 5-6. С. 145.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 7.

⁸ Одінец О.В. Найближчі завдання української с.-г. кооперації (Доповідь голови правління «Сільського господаря» О.В. Одінецова на нараді голів с.-г. універсальних і кредитових союзів та спеціальних центрів 16.XI-1926 р.). *Сільський господар*. 1926. № 24. С. 40.

⁹ Стопневич Б. Становище сільськогосподарської кооперації на Україні в 1922-1923 р. (Огляд по матеріалах експедиційного обслідування союзів). *Українська кооперація*. 1923. № 9-10. С. 37-38.

представлена інтелігентами¹⁰. В одній тільки Полтавській губернській споживспілці та її районних філіях станом на 1922 р. працювало понад 1,2 тис. службовців¹¹. У середньому на один райсоюз припадало 86,8 робітників і службовців, при цьому в центральній конторі кожного служило пересічно 39 осіб¹². Чималим загоном кооперативних працівників був інструкторський персонал – власне, професійні кооператори-інтелігенти. Система споживкооперації УСРР на 1928 р. мала у своїх штатах більше 500 інструкторів з питань кооперативної роботи¹³.

Щоправда, сама «кооперативна інтелігенція» мала свою соціальну і досить неоднозначну структуру. Адже значну частину членів правлінь і ревізійних комісій кооперативів, кооперативних інструкторів, а також громадських активістів складали селяни та промислові робітники. Так, на 1927 р., за даними журналу «Кооперативне будівництво», правління сільських споживчих товариств тільки на 11,25% склалися з осіб, які були віднесені до службовців, а решта були селянами різного рівня достатку. У ревізійних комісіях суто інтелігентський елемент – «служащ.» – досягав 24,27%, інші – також селяни. У правліннях робітничих споживчих товариствах 67,7% складали робітники, 4,3% селяни і «служащ.» – 28%, серед голів правлінь і ревізійних комісій відповідно 62,1%, 3,4% і 34,5%. Щоправда, у лавах інструкторів з питань кооперації ситуація вже дещо інша – 43%, 5,4 і 51%. Водночас інспектори та фахівці різного профілю, завідуючі відділами робітничих кооперативів у переважній більшості відносилися до службовців і, очевидно, становили інтелігенцію як таку. Серед інспекторів і контролерів робітників було 36%, селян 4% і 60% «служащ.», завідуючих відділами відповідно – 20,1%, – 1,9% і 78%. А серед спеціалістів різного профілю службовці за соціальним становищем досягали майже 100%. Подібна ситуація щодо керівного складу спостерігалася і в транспортній кооперації¹⁴.

У керівництві районних споживсоюзів робітничо-селянський сегмент також був дуже помітним. Серед членів правлінь союзів споживчих товариств селяни складали 18,4%, робітники 23%. Службовців за соціальним походженням, щоправда, було більше половини – 58,6%. Але вже робітничо-селянська складова голів ревізійних комісій була значно вагомішою. Частка селян серед голів ревкомісій становила 29,3%, робітників – 31,7%, а службовців менше половини – лише 39%. Однак, середовище нижчих за посадовим становищем працівників мало в цілому інтелігентський характер. Так, завідуючі відділами та їх заступники на 84% були представлені за соціальним статусом службовцями, завідуючі та заступники підвідділами – на 86,4%, спеціалісти різних галузей – на 87,6%, інструктори – на 69,1% і завідуючі та заступники відділеннями, базами та конторами – на 63,8%¹⁵.

Окреслена вище ситуація у середовищі кооперативних працівників, очевидно, відображає тенденцію до потуг влади наситити керівні органи робітничо-

¹⁰ Брук В. Нормалізація апарату кооперації. *Українська кооперація*. 1923. № 3. С. 4.

¹¹ Робочий апарат Губспілки. *Полтавський кооператор*. 1922. № 3-6. С. 25.

¹² Брук В. Нормалізація апарату кооперації... С. 4.

¹³ Петруленко Ф. Директиви, що на них не досить звернено увагу. *Кооперативне будівництво*. 1928. № 6. С. 36.

¹⁴ Кривосицький П. Руководящие кадры потребительской кооперации. *Кооперативне будівництво*. 1928. № 6. С. 38-40.

¹⁵ Ibid. С. 38.

селянським – за класовим походженням, і комуністичним – за переконаннями елементом, і, що не менш важливо, високий рівень соціальної активності та мобільності суспільства. Велике представництво селян і робітників серед керівництва кооперативами та союзами засвідчує процес їх входження до інтелектуальної еліти. Здібні, схильні до організаційної та громадської роботи вихідці з робітничо-селянського середовища чи за власною ініціативою, чи владними розпорядженнями долучалися до суто інтелігентських соціально-професійних ролей. Ідентифікували вони себе чи їх розглядали у відповідності до свого походження – як селян і робітників. Однак, обіймаючи різні посади у кооперативних структурах і займаючись управлінською й організаційною роботою, вони вступили у процес власної соціальної трансформації. Розгалужена мережа різноманітних кооперативних курсів і шкіл часів НЕПу була цілком спроможною забезпечити незворотність цього процесу, набуття ними відповідного для інтелігента тієї епохи рівня освіти та культури.

В якості ілюстрації вище сказаного наведемо біографічні дані конкретних представників «кооперативної інтелігенції». Так, прикладом може служити доля Григорія Тимофійовича Гассана – вихідця з бідної селянської родини на Полтавщині. З юності ще у дореволюційні часи він розпочав роботу в кооперації – спочатку у Пригарівському сільськогосподарському товаристві, з 1917 р. працював вже секретарем Глухівського союзу кооперативів, а з 1921 р. – завідуючим відділом збуту та постачання Кобеляцького райсільгоспсоюзу «Хлібороб»¹⁶. Отже, виходець із селянської родини набув виразних рис службовця-інтелігента, що займався інтелектуальною й організаційною роботою.

У робітничій сім'ї шахтаря виріс інший представник кооперативної громадськості Григорій Анемподистович Лихвар. Як зазнав сучасник, «наполегливість і працелюбство дали йому можливість отримати підготовку для відповідальної кооперативної роботи на посаді інструктора». З 1916 р. він розпочав роботу в Спілці споживчих товариств у Харкові. У 1919 р. після завершення навчання на кооперативних курсах став інструктором у Кременчуцькому союзі кооперативів, де і продовжував працювати у 1920-х рр.¹⁷ Син шахтаря, дякуючи своїм здібностям і праці, за підтримки кооперації досяг інтелігентського становища.

Отже, кооперація, дякуючи своїй демократичності, виявляла спроможність піднести селян і робітників до нового соціального статусу, інтелігентського становища, відіграла, як зараз прийнято казати, роль «соціального ліфта».

Звичайно, за своїми діловими та моральними якостями, характером і рівнем освіти, ідеологічними орієнтаціями й етичними цінностями кооперативні працівники, незалежно від свого соціального походження, не могли становити однорідного середовища. Навіть серед тих, кого без застережень можна віднести до інтелектуальної еліти, не відзначалися схожістю своєї соціальної культури та поведінки. Чимало серед кооперативних працівників траплялося інтелігентів-заробітчан: «...це різні колишні чиновники, офіцерчики, волосні писарі... вихідці з міста..., що зовуть себе уперто “інтелігенцією”», – писав про таких у 1925 р. журнал «Сільський господар». Вони, за його словами, «залазять до кооперативу... для

¹⁶ Г.Т. Гассан (Некролог). *Сільський господар*. 1924. № 16. С. 56.

¹⁷ Григорій Анемподистович Лихвар. *Кооперативний бюлетень*. 1924. № 10. С. 10.

посади» та «щоб одержувати 50-60 крб. платні на місяць» і «по 2-3 крб. добових при виїздах»¹⁸. Випадкові особи траплялися серед висуванців влади, членів партії. У 1928 р. журнал «Кооперативне будівництво», констатує наявність проблем у кваліфікації інструкторського персоналу, зазначає: «Взяти хоч би партійну частину, що здебільшого складається з товаришів, які... не мають достатнього організаційного досвіду та певної політпідготовки»¹⁹ – читай: не розбираються ні в кооперативній роботі, ні в партійній. Деякі сільські «коопактиви», за твердженням друкованого органу Київської окрспоживспілки, «мало чим відрізняються від звичайної членської маси й не мають провідної ролі...»²⁰. Траплялися серед кооперативних посадовців і відверті шахраї. Журнал «Радянський селянин» з цього приводу писав, що різноманітні зловживання на фінансовому ґрунті «ввійшли в практику кооперативного апарату» і мають своєю причиною якість управлінського складу кооперативів – «недбалий підбір органів, що керують»²¹.

Водночас у лавах кооперативних працівників існувало інтелігентське середовище, що відзначалося високими діловими якостями, знанням кооперативної роботи та не уявляло свого життя і діяльності поза кооперативним рухом. Про це, зокрема, можуть свідчити анкетні дані учасників Всеукраїнської наради інструкторів сільськогосподарської кооперації, яка відбулася в лютому 1923 р. 26 інструкторів, прибувши на нараду, зазначили свій фах як «кооператорів», у той час коли тільки 13 із делегатів мали спеціальну кооперативну освіту²². Подібна ситуація простежується за даними про склад уповноважених Всеукраїнського союзу сільськогосподарсько-кредитної кооперації «Сільський господар». У 1924 р. серед учасників III-х зборів уповноважених 15,6% визначили свою фахову належність як «кооператори», та ще 7,8% як «кооператори-агрономи». Отже, 23,4% вважали себе кадровими кооперативними працівниками, у той час коли лише 8,8% делегатів мали кооперативну освіту²³. На V-х зборах уповноважених у 1926 р. спостерігаємо аналогічну ситуацію. 42 делегата, які склали 16,2% учасників, визначені були як «кооператори», у той час коли лише 15 делегатів – 5,7% – мали кооперативну освіту²⁴.

Звичайно, виникає питання: що послужило підставою такої ідентифікації, раз кооперативну освіту серед них здобули далеко не усі? Очевидно, маємо справу з кооперативними працівниками, які не лише добре знали свою роботу, мали великий досвід, але й не уявляли себе без неї, бачили в ній своє людське призначення, власне – виконували у сфері кооперативного руху свою усвідомлену суспільну місію. Їх ідентифікація як кооператорів скоріше пов'язана з соціальним

¹⁸ Максимець В. «Проходячий елемент» в с.-г. кооперації. *Сільський господар*. 1925. № 13-14. С. 26.

¹⁹ Петруленко Ф. Директиви, що на них не досить звернено увагу. *Кооперативне будівництво*. 1928. № 6. С. 37.

²⁰ М. М-ов. Склад і робота сільського кооперативного активу. *Бюлетень Київської окружної спілки споживчих товариств*. 1928. № 11. С. 11.

²¹ Демченко Л. На боротьбу зі злочинствами в сільській кооперації. *Радянський селянин*. 1927. № 3. С. 37-38.

²² Перша Всеукраїнська нарада інструкторів сільськогосподарської кооперації. *Українська кооперація*. 1923. № 3. С. 109.

²³ III Збори уповноважених «Сільського господаря» (23-27 лютого 1924 р.). *Сільський господар*. 1924. № 5. С. 48.

²⁴ V Збори уповноважених «Сільського господаря». *Сільський господар*. 1926. № 10-11. С. 39.

самовизначенням, ніж фахом. У цьому самовизначенні не могло не обійтися без долучення себе до інтелектуальної еліти, але невід'ємно зв'язаної з кооперативним життям – «кооперативної інтелігенції».

Певним підтвердженням такого висновку може служити й статус на згаданих V-х зборах уповноважених «Сільського господаря» відомого українського кооператора Миколи Васильовича Левитського, якого у списку членів «Надзорчої Ради» без лапок було названо «Артільний батько». Водночас інших високопоставлених кооператорів було відрекомендовано за місцем їх роботи²⁵. М.В. Левитський також мав офіційне відношення до конкретних кооперативних організацій та установ. Але це виявилося несуттєвим. Левитського, який, до речі, за фахом був юристом, представлено просто кооператором, щоправда в особливому статусі «батька». Микола Васильович був кооперативним діячем з широким, навіть міжнародним визнанням. Його особа якнайкраще засвідчувала, що можна бути просто кооператором.

Зрештою, маємо і безпосередні свідчення сучасників щодо наявності групи соціальної еліти, органічно пов'язаної з кооперацією. У виданні Полтавської райспоживспілки, що побачило світ у 1926 р. та було присвячено десятиріччю названої спілки, зазначалося, що ювілей цей «не тільки кооператорів, не тільки кооперованого населення...»²⁶. Подібний вислів, але вже у редакційному відношенні дещо вивіреніший, зустрічаємо в журналі «Кооперативне будівництво» за 1929 р. «Не тільки робітники кооперативні, а й уся кооперована людність», – мовилося у ньому²⁷. Очільник одного із всеукраїнських центрів кооперації – «Сільського господаря» – О.В. Одінцов також відзначився подібною фразеологією. Пояснюючи причини стрімкого розвитку сільгоспооперації, він вказував, що це відбулося «дякуючи розвиткові самодіяльності селянства й активності робітників с.-г. кооперації»²⁸. Можливо, сучасники у таких висловах відокремлювали «кооператорів» і «робітників кооперативних» від «кооперованого населення» лише для інтонації. Але, скоріш за все, маємо справу з відчуттям принципової різниці між членами кооперативів та їхніми керівниками-інтелігентами. Зрештою, у тодішній кооперативній літературі маємо і тлумачення того, хто такі «кооперативні робітники». Журнал «Кооперована громада» у 1929 р. характеризував їх як таких, «що посідають виборні, або платні посади»²⁹. Отже, «кооперативні робітники» – це керівники кооперативних організацій та їхні службовці, працівники апаратів управління, фахівці з різних галузей кооперативної роботи – тобто, інтелігенція, яка пов'язала себе з кооперативним рухом.

Очевидно, не випадково у 1926 р. видний представник кооперативної громадськості перших десятиліть ХХ ст. К.А. Мацієвич відверто констатував істотні соціальні зміни, що були зумовлені кооперативним життям. Він писав про «...небувале ...зростання на ґрунті кооперативного руху верстви свідомої селянської інтелігенції, яка вийшла з глибин народньої стихії». Отже, говорить про

²⁵ Ibid. С. 37-38.

²⁶ Федоров П. Десятирічний ювіляр. Десять років існування Полтавської райспілки. 1915-1925. (З нагоди ювілею). [зб. статей і спогадів]. Полтава: Друкарня Райспілки, ар. «Друкарь», 1926. С. 4.

²⁷ Венгер А. Шляхи розвитку споживкооперації. Кооперативне будівництво. 1929. № 9-10. С. 10.

²⁸ Одінцов О.В. Найближчі завдання української с.-г. кооперації... С. 41.

²⁹ Заочні кооперативні курси Книгоспілки. Кооперована громада. 1929. № 16. С. 72.

формування з народного елемента в надрах кооперації своєрідної соціальної еліти. Щоправда, писав він це за межами УСРР, в еміграції, і стосувалися ці слова ситуації на початок ХХ ст.³⁰ Однак, українська кооперація часів НЕПу була органічним продовженням своєї дорадянської історії, соціальні тенденції якої вона, очевидно, не могла не успадкувати.

Слід зазначити, що ще і в дорадянський період К.А. Мацієвич неодноразово констатував серйозні зміни у структурі інтелігентської верстви, що відбулися під впливом кооперативного поступу. У дореволюційні часи, у 1909 р., він писав про формування у лавах кооперації нового прошарку культурної еліти. Мацієвич зазначав, що «нові громадські хліборобські установи (тобто, селянські кооперативи – Авт.) зумовили... попит на особливих людей», «...вони з'являються, – продовжував він, – як працівники нових хліборобських установ» і «тільки вже цією однією роботою займатися» вимушені. За соціальним статусом Мацієвич прирівняв їх до «земських працівників і службовців... волосних і сільських правління» – отже, до інтелігенції. Схоже їх оцінили, за його словами, і селяни, які, спостерігаючи за характером життя і діяльності кооперативних працівників, зробили висновок, що «На наші гроші... нові пани виростають!»³¹.

У 1918 р. на сторінках журналу «Українська кооперація» К.А. Мацієвич сміливо відводить інтелігентам-кооператорам роль соціальної еліти, яка йде на заміну класу підприємців-капіталістів. «Через те, коли народ має широко розвинуту систему кооперації, – говорив Костянтин Андріанович, – то йому не страшний брак буржуазних верств, бо він має замість них такі ж самі по діловому вихованню...»³².

У дорадянські часи К.А. Мацієвич не був єдиним, хто публічно підходив до питання соціальної окремішності та самодостатності кооператорів. Редактор журналу «Кооперативна зоря», що виходив у період революції, А. Харченко давав працівникам кооперації характеристики, які можуть свідчити про їх, щонайменше, своєрідність серед загалу інтелектуальної еліти. Він, зокрема, стверджував, що «Історія кооперативного руху на Україні створила армію кооператорів-мрійників, цих особливого типу і вдачі людей, які, одзначаючись в сучаснім творчим практицизмом, ніколи не одривають очей од кооперативного ідеалу»³³.

Про формування у дорадянські часи соціального типу кооператора-інтелігента згадував у середині 1920-х рр. відомий пропагандист, історик і практик кооперативної справи П.Ф. Височанський. Висвітлюючи діяльність інструкторського персоналу Полтавської спілки споживчих товариств він писав, що спрямована вона була на те, щоб «*вितворити тип сільської (селянської) інтелігенції*». «Коли тепер хочеш осмислити й знайти той основний мотив, яким керувались в той час робітники неторговельного відділу в своїй щоденній роботі..., – зазначав Височанський, – то, не помилюсь, коли скажу, що тим основним лейтмотивом всієї роботи було завдання витворити на селі тип громадського кооперативного робітника, озброїти його відповідним ідеологічним та практичним досвідом –

³⁰ Мацієвич К. З минулого с.-г. кооперації на Україні. *Українська сільськогосподарська кооперація. З нагоди 10-ї річниці заснування «Централу»*. Збірник І-ий. Подєбради: Кооперативний фонд імени Василя Доманицького, 1926. С. 9.

³¹ Мацієвич К.А. Новые люди в деревне. *Хлебороб*. 1909. № 3. С. 8-9.

³² Мацієвич К. Кооперація і національне відродження. *Українська кооперація*. 1918. № 1. С. 17.

³³ Харченко-Мінін А. Перспективи. *Три роки життя й діяльності Дніпросоюзу [зб. статей]*. Київ: В-во Дніпросоюзу, 1920. С. 72-73.

вигорити тип сільської (селянської) інтелігенції, що вийшла з села й в ньому залишиться для праці»³⁴. Курсив, залишений у тексті автором, вочевидь свідчить про високий рівень ваги, який надавався цьому питанню – формуванню інтелектуальної еліти, придатної до громадсько-господарської діяльності серед народу.

Слова Височанського не слід сприймати лише як соціальний проект, намір чи благородну мрію. Адже він зазначав, що «постійним гаслом» діяльності полтавських інструкторів був принцип «працюй над самознищенням», який передбачав виховання у середовищі кооперованого населення соціального елементу здатного перебрати на себе роль самих же інтелігентів-інструкторів. «Неторговельний відділ працював над самознищенням – ...бо не заступити собою сільського кооператора було його завданням, а озброїти знанням до такої міри, щоб він сам без сторонньої допомоги міг надалі працювати», – вказував Височанський³⁵. Тобто, полтавські інструктори-кооператори дбали про формування собі подібних соціальних елементів, того типу інтелігенції, до якої належали самі. Отже, «тип громадського кооперативного робітника», «тип сільської (селянської) інтелігенції» вже існував, і щоб не розмило його бурхливе соціальне море, турбувався про поширення собі подібних. Соціальна пасіонарність була рушійною силою праці цих людей. Подібне соціальне заклопотання проступає також в одному з дописів журналу «Українська кооперація» за 1918 р. У ньому зазначається, що розвиток кооперації відбувається «при відсутності кооперативної інтелігенції». А далі вказувалося: «Український кооперативний рух... ніколи не міг похвалитись присутністю належного числа інтелігентних робітників»³⁶. Отже, «кооперативна інтелігенція» таки була, але існувала проблема її «належного числа».

Подібні міркування залишив й інший, не менш відомий кооператор із багатим дореволюційно-дорадянським стажем, український політичний і державний діяч Борис Миколайович Мартос. У 1920-х рр. (щоправда за межами УСРР), до першорядних завдань кооперативного руху він відносив пошук здатних до керівної роботи у кооперації людей – закликав «відшукати найбільш енергійних та здібних, щоб їм доручити керування кооперативними установами». Вважав, що «найбільше нещастя для установи це – мати порядних, здібних співробітників і не знати про це»³⁷. За цим, як і у працях П.Ф. Височанського, проглядається, що Борис Мартос прагнув не лише про успішний розвиток кооперації, але й, не в останню чергу, про розширення соціокультурного середовища, до якого належав.

Б.М. Мартос вказував на якості, які повинен мати справжній кооператор-інтелігент. Серед них, як і в твердженнях П.Ф. Височанського, здатність до громадської роботи серед народу, відповідальність перед ним. «Кооперації потрібні люди, що громадські справи ставили б вище своїх особистих; що в успіхах кооперативу бачили б найбільше для себе задоволення», – вказував Мартос³⁸.

³⁴ Височанський П. Основні принципи оргвідділу спілки в минулому. Десять років існування Полтавської райспілки. 1915-1925. (З нагоди ювілею). [Зб. статей і спогадів]. Полтава: Друкарня Райспілки, ар. «Друкарь», 1926. С. 50.

³⁵ Ibid. С. 51.

³⁶ Огляд кооперативного життя. Українська кооперація. 1918. № 5-6. С. 145.

³⁷ Мартос Б. Теорія кооперації. В: Аліман М.В., Нестуля О.О. Теорія кооперації Бориса Матроса. Полтава: ПУЕТ, 2019. С. 242-243.

³⁸ Ibid. С. 242.

Сказане можна було б віднести до ширих побажань, а не до соціальної реальності, якби не його вказівка щодо походження усього ним з цього приводу зазначеного. Мартос констатує, що кооперативна діяльність має не лише певні принципи реалізації (які, звісно, за певних умов могли й не дотримуватися), але й традиції – тобто, вироблені життям норми та порядок вирішення проблем. І серед них – поцінування людей з відповідними якостями, яке дає їм «широке поле для розвитку й ужиття своїх інтелектуальних сил». Мартос говорив, що «це одна з кооперативних традицій», яку «виробила кооперативна практика»³⁹. При цьому в Матроса не було сумнівів в устремлінні кооперативних працівників набути необхідну для інтелектуальної еліти освіту, здобути потрібний багаж знань. У 1921 р. він згадував про слухачів Кооперативного інституту ім. Туган-Барановського: «...всі виклади робилися завше перед повними залями, не зважаючи на те, що велика більшість студентів була обтяжена денною роботою в різних кооперативних та урядових установах»⁴⁰. Отже, Мартосу на практиці був відомий особливий соціокультурний тип людей інтелектуальної праці, що формувався у кооперативному середовищі.

Якщо ще на початку століття, у часи становлення кооперативного руху, в умовах революції проявилось явище «кооперативної інтелігенції», про що свідчать Б.М. Мартос, П.Ф. Височанський, К.А. Мацієвич та інші, то в умовах НЕПу, у період найвищого піднесення кооперації за всю її історію, воно об'єктивно не могло не набути подальшого розвитку. У 1925 р. П.Ф. Височанський відверто говорив, що «в світлі й перспективах сучасности... витворення отого громадського сільського робітника є й нині найбільшим завданням»⁴¹.

Отже, питання примноження «сільської (селянської) інтелігенції» цілком публічно продовжувало свій шлях в УСРР. При цьому воно не просто визнавалося інтелектуалами типу П.Ф. Височанського, а цілком відверто розвивалося у широкому інформаційному просторі тих часів. Саме правляча партія закликала «подбати за утворення нових великих кадрів соціалістичних кооператорів», розуміючи під останніми тих, що покликані виконувати «керівну роботу в кооперації»⁴². У 1920-х рр. порушувалося питання «виявлення якостей і здатності... до роботи», «обліку і розподілу відповідальних кооперативних працівників». Щоправда план цей «належного засвоєння не мав і потрібного втілення не знайшов», однак необхідність того цілком визнавалася⁴³.

Полтавський історик, професор Т.В. Оніпко, яка присвятила дослідженню історії кооперації періоду НЕПу низку фундаментальних наукових праць, переконана, що і в кооперативних, і в партійно-радянських колах УСРР цілком усвідомлювали «нагальну потребу, – як вона зазначає, – в підготовці так званої «кооперативної інтелігенції»»⁴⁴. Звичайно, радянська влада у своєму проекті формування кадрів для кооперативних організацій переслідувала відповідні не лише економічні, а й

³⁹ Ibid. С. 243.

⁴⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. 290. № 2949. Арк. 14-15.

⁴¹ Височанський П. Основні принципи оргвідділу спілки в минулому... С. 52.

⁴² Міжнародній день кооперації (Тези для доповідачів та агітаторів). *Коопероване село*. 1928. № 11-12. С. 13.

⁴³ Кривосицький П. Учет и изучение кадра ответственных работников. *Кооперативне будівництво*. 1928. № 2. С. 40.

⁴⁴ Оніпко Т.В. Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації України... С. 55-56.

політико-ідеологічні цілі. Однак, піклуючись про підготовку фахівців відповідного профілю, вона об'єктивно сприяла виникненню і тієї таки «кооперативної інтелігенції».

Між тим, остання у радянській Україні існувала не лише як проблема та суспільний ґрунт для її вирішення, але й як цілком сформоване соціальне явище. Адже значна частина кооперативних кадрів 1920-х рр. була представлена кооператорами, чиє становлення відбулося у дорадянську та дореволюційну епоху. Вони вже були соціальним продуктом тривалого кооперативного життя, і, певною своєю частиною, по справжньому усвідомлювали свою належність до отієї таки «кооперативної інтелігенції», що і відобразилося у вказаних вище анкетних даних учасників всеукраїнської наради інструкторів і зборів уповноважених «Сільського господаря».

На початку 1920-х рр. кооперативні кадри, сформовані у дорадянські часи, очевидно становили основну їх частину. У 1923 р. на Всеукраїнську нараду інструкторів сільськогосподарської кооперації прибуло 78 представників кооперативних союзів. Серед них лише 15 осіб розпочали свою діяльність у кооперативному русі в 1920-х рр. Решта – 63 інструктора – у часи революції та дореволюційний період: до 1918 р. – 34 особи, у 1918 – 12, у 1919 – 7, і з 1920 р. працювало 10 осіб⁴⁵. Очевидно, що не комуністична більшість у кооперативних союзах їх делегувала на цю нараду.

Однак, кадрова ситуація у кооперації впродовж 1920-х рр. зазнавала змін. Вже на III-х зборах уповноважених «Сільського господаря» у 1924 р. 41% делегатів долучилися до кооперативної роботи в 1921-1924 рр.⁴⁶ А на V-х зборах у 1926 р. таких було вже понад 60%⁴⁷. Але й до кінця 1920-х рр. працівники з дорадянським стажем становили помітну частину кооператорів. Журнал «Кооперативне будівництво» у 1928 р. констатував, що з 1926-го по 1927 р. «за практичним кооперативним стажем у складі правлінь відсоток зі стажем від 5 до 10 і більше років збільшився»⁴⁸.

Пересічні кооператори-інтелігенти, чия кооперативна доля розпочалася у дорадянські часи, у 1920-х рр. часом знаходили високе вшанування своєї праці. Так, у 1922 р. у Красноградській кооперативній школі відбулися урочисті заходи з нагоди двадцятип'ятиліття кооперативної роботи Івана Трохимовича Дехніча, який з 1897 р. працював у галузі кооперації, організував десятки кооперативів, обіймав відповідальні посади у різних кооперативних установах Полтавщини. З нагоди ювілею збори уповноважених Полтавського сільськогосподарського кооперативного союзу запровадили стипендію його імені для навчання у вищій кооперативній школі дитини з селянської родини, а також постановили вивісити у помешканні союзу портрет ювіляра. Вже у 1927 р. громадськість також не оминула увагою тридцятиліття кооперативної праці І.Т. Дехніча, і журнал «Коопероване село» присвятив йому статтю⁴⁹.

⁴⁵ Див.: Перша Всеукраїнська нарада інструкторів сільськогосподарської кооперації. *Українська кооперація*. 1923. № 3. С. 109.

⁴⁶ III Збори уповноважених «Сільського господаря» (23-27 лютого 1924 р.). *Сільський господар*. 1924. № 5. С. 49.

⁴⁷ V Збори уповноважених «Сільського господаря». *Сільський господар*. 1926. № 10-11. С. 37-38.

⁴⁸ *Кривосицикий П.* Руководящие кадры потребительской кооперации... С. 39.

⁴⁹ Див.: *Кулижний І.* Тридцять років на громадській роботі (1897 – 6/V-1927 року). *Коопероване село*. 1927. № 9. С. 78-79.

У 1920-х рр. в УСРР працювала ще ціла плеяда видних кооперативних діячів, що вийшла з дореволюційних і революційних часів. Деякі з них посіли ключові позиції у кооперативних структурах УСРР. На відповідальних посадах працювали, зокрема, видні кооператори періоду революції, зокрема один із керівників Полтавської спілки споживчих товариств ще з передреволюційних часів П.Ф. Височанський⁵⁰. Всеукраїнське товариство птахівничої кооперації «Кооптах» очолював у добу НЕПу колишній голова правління «Дніпросоюзу» – національного центру споживкооперації у період 1917-1920 рр. – Д.В. Коліух⁵¹.

Однак, час старої кооперативної школи вже спливав. Як писав у 1926 р. історик української кооперації В.І. Марков з приводу смерті одного із своїх товаришів-кооператорів: «Те покоління... вже не знаходиться у розквіті своїх сил. Смерть вже вириває жертви, поки ще випадкові. Втрати почались»⁵². Слова ці і в прямому, і в переносному значенні, були пророчим прологом для всієї плеяди, вихованих у дорадянські часи, кооперативних працівників.

Упродовж 1920-х рр. на усіх рівнях кооперативної системи відбувалося цілеспрямоване оновлення кооперативних кадрів, тодішньою мовою, «оробітнення... апарату... та посилення комуністичного прошарку...». Частка членів КП(б)У в середовищі кооперативних працівників постійно зростала, позапартійні кооператори пересувалися з керівних виборних посад у штати апаратів управління й інструкторський персонал⁵³.

Щодо найвідоміших кооперативних діячів з дорадянським стажем, то під кінець 1920-х років практично уся їхня плеяда була витіснена з організаційно-господарських структур кооперації. Останнім достойним пристанищем для них став Київський кооперативний інститут, що одержав ім'я найвищого державного посадовця УСРР – Власа Чубаря. Радянська влада, очолювана особою, чийм іменем був названий навчальний заклад, усунувши від контролю над економікою країни знаних кооператорів, ще не відмовилася від використання їх в якості носіїв знань. У лавах науково-педагогічної громадськості Київського кооперативного інституту працювали визнані теоретики і практики кооперації часів революції: А. Болозович, П. Височанський, В. Галевич, В.Г. Ганчель, П. Діброва, К.О. Пажитнов, П. Пожарський, В. Целларіус, К. Шеметов та інші. Трішки згодом, на початку 1930-х рр. ті «жертви» і «втрати» «поки ще випадкові», про які раніше писав В.І. Марков, набули системного та керованого з боку влади характеру. У справах «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «шкідницького кооперативного центру», тощо були репресовані видні діячі українського кооперативного руху: П.Ф. Височанський, В.Г. Ганчель, П.П. Діброва, Д.В. Коліух, К.С. Кононенко, В.М. Целларіус та інші кооператори з дорадянським стажем⁵⁴.

Ключові посади в організаційно-господарських ланках української кооперації

⁵⁰ Аліман М.В. Розвиток споживчої кооперації Полтавщини на початку ХХ століття. Москва: ЦУМКА Центроспілки, 1995. С. 16.

⁵¹ Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ, 1998. С. 107-108.

⁵² Марков В. Памяти А.И. Терехова. *Кооперативний бюлетень*. 1926. № 1-2. С. 35.

⁵³ Див.: Кривоспицький П. Руководящие кадры потребительской кооперации. *Кооперативне будівництво*. 1928. № 6. С. 37-40.

⁵⁴ Див.: Аліман М., Онінко Т. «Чистка» кадрового складу споживчої кооперації... С. 72-74; Онінко Т.В. Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації України... С. 61, 78; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. Київ: Наукова думка, 1991. С. 50-57, 83.

швидко опанували вихідці з партійно-радянського середовища. Так, упродовж 1920-х рр. практично усі керівники Всеукраїнського центру споживкооперації – «Вукоопспілки»: І.А. Саммер, В.П. Затонський, М.Й. Калманович, О.Г. Шліхтер, М.К. Ветошкін, О.Б. Генкін – були професійними революціонерами-більшовиками, і на кооперативну роботу потрапили, очевидно, лише за рішенням партії. Тільки Г.І. Якубенко, який очолив «Вукоопспілку» у лютому 1930 р., мав попередній і ґрунтовний досвід роботи в кооперації⁵⁵. Подібна ситуація розгорталася і в інших кооперативних центрах УСРР. Організатор Всеукраїнського кооперативного банку О.А. Полоцький⁵⁶ і голова правління «Сільського господаря» П.П. Любченко, хоч і не без есерівсько-боротьбистського минулого, але також були вихідцями з революційно-радянських лав.

Прикладом же пересічного партійця, що був покликаний до кооперативної роботи, може служити доля Олександра Олексійовича Герасиміва. Виходець з робітничої сім'ї, він з 13 років розпочав трудову діяльність. У часи революції вступив до лав КП(б)У. Опісля революційної борні у 1921 р. за наказом Генічеського окрвиконкому приступив до кооперативної праці. Герасимів організував місцевий союз сільськогосподарських кооперативів і наполегливо, аж до самозречення працював над налагодженням його роботи, що не могло не позначитися на його здоров'ї. «Курорти Кіслюводська, – як зазначала тодішня преса, – уже не змогли стати в пригоді т. Герасимову й у квітні 24 року його не стало»⁵⁷.

З огляду на бурхливий розвиток у добу НЕПу кооперативного господарювання, ставити під сумнів ділові якості партійно-радянських кадрів в українській кооперації, очевидно, вагомих підстав нема. Однак, робота у кооперативному русі для них не була першорядною справою, вони передусім служили державно-партійній машині більшовизму. Ця обставина, і водночас витіснення з ключових ланок кооперативної системи справжніх представників «кооперативної інтелігенції» та їх фізичне усунення, стало однією з причин швидкого згортання кооперативного життя на рубежі 1920-х – 1930-х рр.

Мова про партійно-радянські кадри на кооперативній роботі, очевидно, буде неповною, якщо не згадати, що їх також спіткала доля «старих кооператорів». Впродовж 1920-х рр. лави комуністів-кооператорів внаслідок жорсткої внутрішньопартійної боротьби неодноразово піддавалися різноманітним «чисткам». У 1930-х рр. державно-репресивна машина сталінізму дісталася й до маси пересічних, а також видних представників партії та радянської влади, що мали відношення до кооперації⁵⁸.

Вирішальним, чи вірніше кажучи, завершальним, у долі «кооперативної інтелігенції» як такої, очевидно, слід вважати 1934 р. Тоді під жорнова сталінських репресій потрапило 4 тис. працівників «Вукоопспілки»⁵⁹, яка у 1930-х рр., мабуть,

⁵⁵ Див.: Аліман М., Оніпко Т., Рекрут В., Чумаченко В. Лідери Укоопспілки... С. 1-10.

⁵⁶ Данилюк Ю.З. У сфабрикованій «справі боротьбистів». URL: http://www.repres.poltava.ws/statti/read_ist/polocki.htm

⁵⁷ О.О. Герасимів (Некролог). *Сільський господар*. 1924. № 8. С. 19.

⁵⁸ Див.: Аліман М., Оніпко Т. «Чистка» кадрового складу споживчої кооперації... С. 70-75; Аліман М., Оніпко Т., Рекрут В., Чумаченко В. Лідери Укоопспілки... С. 1-10; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція... С. 83; Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. С. 117.

⁵⁹ Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція... С. 83.

залишалася вже останнім осередком, більш-менш, масового застосування інтелектуальної праці у кооперативній справі. Самобутнє соціальне явище, інтелігентська корпорація, витворена кооперативним поступом, припинила своє існування, була фізично знищена агресивним політико-економічним курсом Йосипа Сталіна.

У 1920-х рр. у лавах кооперації існувала досить широка сфера застосування інтелектуальної праці, в якій себе проявили різні за характером соціальних стратегій і рівнем знання кооперативної справи представники інтелігенції. Значну їх частину дала дорадянська кооперація. У 1920-х роках вона також інтенсивно формувалася з робітничо-селянського середовища та партійно-радянських кадрів.

Інтелігенція, пов'язана з інтелектуальною, організаційно-управлінською працею у сфері кооперативного руху, була помітним у ту епоху соціальним явищем, яке фігурувало під назвами «кооператори», «кооперативні робітники», «громадські робітники» та «сільська (селянська) інтелігенція». Водночас члени кооперативних організацій класифікувалися по-іншому: як «коопероване населення» та «членська маса», тощо. Певна частина інтелігентів-кооператорів мала своє специфічне самоусвідомлення як громадських діячів, що працюють серед народу у кооперативній справі, нероздільно зв'язані з останньою своїм життям і діяльністю.

Поняття, які вживали щодо ідентифікації кооперативних працівників, цілком конкретно вказують на визнання їх як представників інтелігентського прошарку. У 1920-х рр. щодо відповідних професійних груп інтелігенції вживали аналогічні терміни, наприклад «агрономічні робітники» – тобто агрономи, «робітники освіти» – вчителі. Водночас бачення «кооперативних робітників», як суто фахової групи інтелектуальної еліти, не буде правильно відображати її характер як соціального явища. Адже кооперативне господарювання було сферою застосування самої різної за професійною підготовкою інтелігенції. Справедливим буде сказати, що «кооперативних робітників» ідентифікували як групу інтелігенції, що реалізовувала себе у відповідному соціально-економічному укладі – у сфері кооперації та кооперативного руху.

Унаслідок кооперативної діяльності інтелігенція набувала специфічних культурно-ідеологічних і соціально-поведінкових рис. Визначальними характеристиками цієї групи інтелігентів – «кооператорів» – був принцип служіння народу, здатність до громадської й організаційно-господарської роботи серед народу, праця в його інтересах і залежність від останнього. Використана сучасником тієї епохи категорія «громадські робітники», очевидно, концентрує увагу на найсуттєвішій соціальній рисі інтелектуальної еліти, задіяній у кооперативній роботі – на вмінні працювати з людьми: бачити коріння їхніх проблем, бути небайдужим до них та організовувати самоврядну діяльність народу у напрямку реалізації його економічних стремлень.

Підготовка інтелігентських кадрів у середовищі самого кооперативного руху шляхом висунення на керівні посади представників селянства і робітництва, створення мережі кооперативних навчальних закладів надавала формуванню «кооперативної інтелігенції» незворотного процесу. Виховані у кооперативних лавах інтелігенти, очевидно, з великою вірогідністю мали стати кооператорами з чітким усвідомленням себе як представників самостійної соціальної верстви.

Однак, загальна динаміка процесу формування соціальної самодостатності

кооперативних працівників у силу соціально-політичних причин була складною, й у підсумку невтішно. Самоусвідомлення своєї соціальної окремішності почало визрівати у кооператорів-інтелігентів у дорадянський період. У 1920-х рр. цей процес продовжився та розпочалося визнання їх як самостійної верстви у суспільстві, громадській думці, у широкому інформаційному просторі. Але далеко не усі інтелігенти, задіяні у кооперативній роботі, відзначалися відповідним соціальним усвідомленням. Основним ресурсом справжньої «кооперативної інтелігенції» були кооператори з дорадянським стажем, яких зусиллями влади поступово усували з провідних позицій у кооперативному русі. Їх заступали партійно-радянські кадри, які за змістом своєї свідомості були далекими від суто кооперативних тем. У 1930-х рр. із згортанням НЕПу, а з ним і значних обсягів кооперативного господарювання та проведенням репресивної політики, «кооперативна інтелігенція» припинила існування.

REFERENCES

- Aliman, M.V.** (1995). *Rozvytok spozhyvchoi kooperatsii Poltavshchyny na pochatku XX stolittia* [Development of consumer cooperation in Poltava region in the early 20 century]. Moscow: Central Union [in Ukrainian].
- Aliman, M.** (1996). Prosvitnia i kulturna diialnist spozhyvchoi kooperatsii (druha polovyna XIX st. – 1930 rr.) [Educational and cultural activity of consumer cooperation (second half of the 19th century – 1930)]. In *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty* (pp. 78-86). Kyiv: Redaktsiia hazety «Visti Ukopspilky» [in Ukrainian].
- Aliman, M., & Onipko, T.** (1996). «Chystka» kadrovoho skladu spozhyvchoi kooperatsii u 1920-30 rr. [«Purge» of the staff of the consumer cooperative in 1920-30]. In *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty* (pp. 69-76). Kyiv: Redaktsiia hazety «Visti Ukopspilky» [in Ukrainian].
- Aliman, M.V.** (2006). *Spozhyvcha kooperatsii Poltavshchyny u 20-ti roky XX stolittia* [Consumer cooperatives of the Poltava region in the 20s of the 20th century]. Poltava: PUSKU [in Ukrainian].
- Aliman, M., Onipko, T., Rekrut, V., & Chumachenko, V.** (2006). *Lidery Ukoopspilky: biohrafichni dovidky holiv pravlinnia Ukoopspilky 1920-1991 rr.* [Leaders of the Ukoopspilka: biographical records of the heads of the Ukrainian Union board of Consumer Societies – Ukoopspilka 1920-1991]. Kyiv [in Ukrainian].
- Bruk, V.** (1923). Normalizatsiia aparatu kooperatsii [Normalization of the cooperation apparatus]. *Ukrainska kooperatsiia*, 3, 3-4 [in Ukrainian].
- Danyiuk, Yu.Z.** (N.d.). *U sfabrykovanii «spravi borotyvstiv»* [In the fabricated «wrestlers case»]. Retrieved from http://www.repres.poltava.ws/statti/read_ist/polocki.htm [in Ukrainian].
- Demchenko, L.** (1927). Na borotbu zi zlochynstvamy v silskii kooperatsii [To fight against crimes in rural cooperation]. *Radianskyi selianyn*, 3, 37-38 [in Ukrainian].
- Farenii, I.A.** (2013). Kooperatsiia doby NEПу: nevyhadana istoriia pokhodzhennia [Cooperation of the NEP era: an uninvented story of its origin]. *Visnyk Lvivskoi komertsiiinoi akademii. Seriia – humanitarni nauky*, 11, 60-66 [in Ukrainian].
- Fedorov, P.** (1926). Desiatyrichnyi yuviliar [Ten-year anniversary]. In *Desiat rokov isnuvannia Poltavskoi raispilky. 1915-1925* (p. 4). Poltava: Drukar [in Ukrainian].
- Helei, S. (Ed.)**. (2007). *Ukrainski kooperatory. Istorychni narysy. Knyha III* [Ukrainian cooperators. Historical essays]. (Vol. 3). Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi komertsiiinoi akademii [in Ukrainian].
- Helei, S. (Ed.)**. (2013). *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: vid zarodzhennia do sohodennia* [Consumer cooperation of Ukraine: from the beginning to the present]. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi komertsiiinoi akademii [in Ukrainian].
- Kasianov, H.V., & Danylenko, V.M.** (1991). *Stalinizm i ukrainska intelihtentsiia* [Stalinism and the Ukrainian intelligentsia]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kharchenko-Minin, A.** (1920). Perspektyvy [Prospects]. In *Try roky zhyttia y diialnomy Dniprosoiuzu* (pp. 67-78). Kyiv: Vydavnytstvo Dniprosoiuzu [in Ukrainian].
- Kostyk, Ye.P.** (2006). *Stvorennia ta diialnist kooperatyvnykh vydavnytstv v USRR 1922-1930 rr.* [Creation and activity of cooperative publishing houses in the USSR 1922-1930] (Extended abstract of Candidate's thesis). Cherkasy [in Ukrainian].

- Krivospitskii, P.** (1928). Uchet i izuchenie kadra otvetstvennykh rabotnikov [Accounting and study of the staff of responsible employees]. *Kooperativnye budivnytstvo*, 2, 40-41 [in Russian].
- Krivospitskii, P.** (1928). Rukovodyashchie kadry potrebitelskoi kooperatsii [Leading personnel of consumer cooperation]. *Kooperativnye budivnytstvo*, 6, 37-40 [in Russian].
- Kulchytskyi, S.V.** (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrychchia (1919-1928)* [Communism in Ukraine: the first decade (1919-1928)]. Kyiv: Foundations [in Ukrainian].
- Kulyzhnyi, I.** (1927). Trydtsiat rokiv na hromadskii roboti (1897 – 6/V-1927 roku) [Thirty years in public work (1897 – 6/V-1927)]. *Kooperovane selo*, 9, 78-79 [in Ukrainian].
- Lenchenko, F.I., & Pak, V.P.** (2003). *Narysy z istorii spozhyvchoi kooperatsii Kyivshchyny* [Essays on the history of consumer cooperatives of the Kyiv region]. Kyiv: Iridium [in Ukrainian].
- Levchuk, O.M.** (2003). *Rozvytok kooperativnoho knyhovydannia v Ukraini v kints XIX – pershii tretyni XX st. (na prykladi Vseukrainskoho kooperativnoho knyhovydavnychoho i knyhotorhovelnoho tovarystva «Knyhospilka»)* [The development of cooperative book publishing in Ukraine at the end of the 19th – the first third of the 20th century (on the example of the All-Ukrainian Cooperative Book Publishing and Book Trading Society «Knyhospilka»)]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Lykholat, Ye.** (1996). Kooperativna dumka v Ukraini do 1917 r. [Cooperative thought in Ukraine until 1917]. In *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty. Zbirnyk naukovykh statei* (pp. 30-36). Kyiv: Redaktsiia hazety «Visti Ukopspilky» [in Ukrainian].
- Maksymets, V.** (1925). «Prokhodiachyi element» v s.-h. kooperatsii [«Passing element» in agricultural cooperation]. *Silskyi hospodar*, 13-14, 26-27 [in Ukrainian].
- Markov, V.** (1926). Pamiaty A.I. Terekhova [In memory of A.I. Terekhov]. *Kooperativnyi biuletен*, 1-2, 33-35 [in Ukrainian].
- Marochko, V.I.** (1995). *Ukrainska selianska kooperatsiia. Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861-1929 rr.)* [Ukrainian peasant cooperation. Historical and theoretical aspect (1861-1929)]. Kyiv: M.P. Kots Publishing [in Ukrainian].
- Martos, B.** (2019). Teoriia kooperatsii [Theory of cooperation]. In **Aliman, M.V., Nestulia, O.O.** *Teoriia kooperatsii Borysa Martosa* [Borys Matros's theory of cooperation] (pp. 33-252). Poltava: PUET [in Ukrainian].
- Matsevich, K.A.** (1909). Novye liudi v derevne [New people in the village]. *Khleborob*, 3, 7-11 [in Russian].
- Matsiievych, K.** (1918). Kooperatsiia i natsionalne vidrodzhennia [Cooperation and national renewal]. *Ukrainska kooperatsiia*, 1, 16-18 [in Ukrainian].
- Matsiievych, K.** (1926). Z mynuloho s.-h. kooperatsii na Ukraini [From the past agricultural cooperation in Ukraine]. In *Ukrainska silskohospodarska kooperatsiia. Z nahody 10-i richnytsi zasnovannia «Tsentralu»*. *Zbirnyk pershyi*, (Vol. 1, pp. 1-16). Podiebrady: Kooperativnyi fond imeny Vasylia Domanytskoho [in Ukrainian].
- M-ov, M.** (1928). Sklad i robota silskoho kooperativnoho aktyvu [Composition and work of the rural cooperative asset]. *Biuletен Kyivskoi okruzhnoi spilky spozhyvchykh tovarystv*, 11, 10-11 [in Ukrainian].
- Mokhor, P.** (1924). *Od Balina do Lenina: Etapy rozvytku kooperativnoi dumky na Ukraini* [From Balin to Lenin: Stages of development of cooperative thought in Ukraine]. Kyiv: Vydannia Smilianskoho kooperativnoho tekhnikumy [in Ukrainian].
- Morozov, A.H.** (1993). *Selo i hroshi. Ukrainska kredytna kooperatsiia v dobu nepu* [Village and money. Ukrainian credit cooperative in the days of NEP]. Cherkasy: Cherkasy SRITEIChI [in Ukrainian].
- Nizova, L.V.** (1994). *Promyslova kooperatsiia na Ukraini v 20-30 roky (Z istorii ukrainskoho maloho biznesu)* [Industrial cooperation in Ukraine during the 1920-30s (From the history of Ukrainian small business)]. Cherkasy: CherkasMTCSTEI [in Ukrainian].
- Odintsov, O.V.** (1926). Naiblyzhchi zavdannia ukrainskoi s.-h. kooperatsii [The nearest tasks of the Ukrainian agricultural cooperation]. *Silskyi hospodar*, 24, 29-41 [in Ukrainian].
- Onipko, T.V.** (2010). *Torhovelna diialnist spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy v period nepu (istoryko-ekonomichnyi aspekt)* [Trade activity of the consumer cooperative of Ukraine during the NEP period (historical and economic aspect)]. Poltava: AEP PUSKU [in Ukrainian].
- Onipko, T.V.** (2010). *Vyrobnychi haluzi spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy v konteksti novoi ekonomichnoi polityky (1921-1928 rr.)* [Production branches of the consumer cooperative of Ukraine in the context of the new economic policy (1921-1928)]. Poltava: AEP PUET [in Ukrainian].
- Onipko, T.V.** (2012). *Osoblyvosti zahativelnoi diialnosti spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy v dobu nepu*

- (1921-1928 rr.) [Peculiarities of the procurement activity of the consumer cooperative of Ukraine during the NEP period (1921-1928)]. Poltava: PUET [in Ukrainian].
- Onipko, T.V.** (2013). *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy v konteksti mizhnarodnoho kooperatyvnoho rukhu: 20-ti rr. XX st.* [Consumer cooperation of Ukraine in the context of the international movement: the 20s of the XX century]. Poltava: PUET [in Ukrainian].
- Onipko, T.V.** (2014). *Kulturno-osvitnia diialnist spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy v 20-ti rr. XX st.* [Cultural and educational activities of the consumer cooperative of Ukraine in the 1920s]. Poltava: PUET [in Ukrainian].
- Onipko, T.V.** (2016). *Eksportno-zbutova diialnist spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy: dosvid 1920-kh rokiv* [Export and sales activity of the consumer cooperative of Ukraine: experience of the 1920s]. Poltava: PUET [in Ukrainian].
- Panteleimonenko, A.O.** (2008). *Ahrarna kooperatsiia v Ukraini: teoriia i praktyka* [Agrarian cooperation in Ukraine: theory and practice]. Poltava: AEP PUSKU [in Ukrainian].
- Petrulenko, F.** (1928). Dyrektyvy, shcho na nykh ne dosyt zverneno uvahu [Directives that have not received enough attention]. *Kooperatyvne budivnytstvo*, 6, 36-37 [in Ukrainian].
- Recrut, V.P., & Podolian, V.V.** (2008). *Osoblyvosti diialnosti spozhyvchoi kooperatsii Vinnychchyny v umovakh holodomoru 30-kh rokiv XX st.* [Peculiarities of the consumer cooperative activity of Vinnytsia during the famine of the 1930s]. Vinnytsia: PP Baliuk [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu.I.** (1990). *U ti trahichni roky: stalinizm na Ukraini* [In those tragic years: Stalinism in Ukraine]. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy [in Ukrainian].
- Stopnevych, B.** (1923). Stanovyshche silskohospodarskoi kooperatsii na Ukraini v 1922-1923 r. [The position of agricultural cooperation in Ukraine in 1922-1923]. *Ukrainska kooperatsiia*, 9-10, 29-39 [in Ukrainian].
- Tugan-Baranovskii, M.I.** (1989). *Sotsialnye osnovy kooperatsii* [Social foundations of cooperation]. Moskva: Ekonomika [in Russian].
- Venher, A.** (1929). Shliakhy rozvytku spozhyvkooperatsii [Ways of consumer cooperation development]. *Kooperatyvne budivnytstvo*, 9-10, 7-12 [in Ukrainian].
- Verstiuk, V.F., & Ostashko, T.S.** (1998). *Diachi Ukrainiskoi Tsentralnoi Rady. Biografichniy dovidnyk* [Workers of the Ukrainian Central Rada. Biographical guide]. Kyiv [in Ukrainian].
- Vysochanskyi, P.** (1926). Osnovni pryntsypy orhviddiliv spilky v mynulomu [The main principles of the organizational department of the union in the past]. In *Desiat rokiv isnuvannia Poltavskoi raispilky. 1915-1925* [Ten years of the existence of Poltava district union. 1915-1925], (pp. 49-52). Poltava: Drukar [in Ukrainian].